



राज्यव्यवस्था व संघराज्य

संकल्पना, वैशिष्ट्ये व भारतीय संघराज्याचे स्वरूप

MPSC Combine Group B व C तसेच राज्यसेवा पूर्व/मुख्य परीक्षा विशेष

१. राज्यव्यवस्था — अर्थ व संकल्पना

राज्यव्यवस्था म्हणजे राज्यातील शासनसंस्था, त्यांची रचना, अधिकार, कार्ये आणि परस्परसंबंध यांचा अभ्यास.

इंग्रजीतील Polity हा शब्द व्यापक अर्थाने राज्याच्या राजकीय व्यवस्थेसाठी वापरला जातो.

राज्यव्यवस्थेचा अभ्यास करताना संविधान, शासनसंस्था, नागरिकांचे अधिकार, कर्तव्ये, निवडणूक व्यवस्था, केंद्र-राज्य संबंध, न्यायव्यवस्था इत्यादींचा विचार केला जातो.

भारतीय राज्यव्यवस्थेचा मूलभूत आधार भारतीय संविधान आहे.

भारतीय राज्यव्यवस्थेत संसदीय शासनपद्धती, संघराज्यात्मक व्यवस्था, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि मूलभूत अधिकार यांना महत्त्व आहे.



२. संघ राज्यव्यवस्था — अर्थ व व्याख्या

संघराज्यव्यवस्था म्हणजे केंद्र आणि घटक राज्यांमध्ये घटनात्मक पद्धतीने शासनाचे अधिकार विभागलेली शासनव्यवस्था.

संघराज्यात केंद्र व राज्यांचे अधिकार संविधानातून निश्चित होतात.

केंद्र व राज्य दोन्ही सरकारांना त्यांच्या-त्यांच्या क्षेत्रात घटनात्मक अधिकार प्राप्त असतात.

संघराज्याचे प्रमुख तत्त्व म्हणजे अधिकारांचे घटनात्मक विभाजन.

K.C. Wheare यांच्या मते संघराज्य म्हणजे केंद्र व घटक राज्यांमध्ये शासनाच्या अधिकारांचे समन्वय साधणारी व्यवस्था.

संघराज्याचा उद्देश राष्ट्रीय एकता आणि प्रादेशिक स्वायत्तता यांच्यात समतोल साधणे हा आहे.



३. संघराज्यव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

दुहेरी शासनव्यवस्था — केंद्र आणि राज्य सरकारे.

लिखित संविधान — अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन करण्यासाठी.

संविधानाचे सर्वोच्चत्व — केंद्र व राज्य दोघांनाही संविधानाचे पालन करावे लागते.

कठोर संविधान — संविधानातील संघराज्याशी संबंधित तरतुदींमध्ये बदल करण्यासाठी विशेष प्रक्रिया.

अधिकारांचे घटनात्मक विभाजन — केंद्र व राज्यांचे अधिकार स्वतंत्रपणे निश्चित.

स्वतंत्र न्यायपालिका — केंद्र-राज्य विवादांचे निराकरण.

द्विसदनी विधिमंडळ — संघराज्याच्या प्रतिनिधित्वासाठी वरच्या सभागृहाची भूमिका.

आर्थिक अधिकारांचे विभाजन — केंद्र व राज्यांच्या महसुली स्रोतांचे वाटप.

संविधानविरोधी कायदे रद्द करण्याचा न्यायालयाचा अधिकार.

राज्यांना घटनात्मक स्थान — राज्यांचे अस्तित्व केवळ केंद्राच्या इच्छेवर अवलंबून नसते.



४. संघराज्य व एकात्मक शासनातील फरक

मुद्दा	संघराज्य	एकात्मक शासन
सत्ता	केंद्र व घटक राज्यांत विभागलेली	मुख्य सत्ता केंद्राकडे
राज्यांचे स्थान	घटनात्मक	केंद्राने निर्माण केलेले/बदलता येणारे
संविधान	सामान्यतः लिखित व तुलनेने कठोर	लिखित किंवा अलिखित असू शकते
अधिकारविभाजन	संविधानाने निश्चित	केंद्राकडून अधिकारांचे वाटप
न्यायपालिका	स्वतंत्र घटनात्मक भूमिका	परिस्थितीनुसार
उदाहरण	अमेरिका, स्वित्झर्लंड	ब्रिटन
प्रशासन	केंद्र व राज्य दोन्ही स्तर	केंद्रप्रधान
कायदे	केंद्र व राज्य स्वतंत्र क्षेत्रात कायदे करतात	केंद्राचा प्रमुख अधिकार



५. भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये

भारतात केंद्र आणि राज्य अशी दोन प्रमुख शासनस्तरे आहेत.

केंद्र व राज्यांच्या अधिकारांचे विभाजन सातव्या अनुसूचीतील तीन याद्यांद्वारे केले आहे.

संघ सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची अशा तीन याद्या आहेत.

अवशिष्ट अधिकार केंद्राकडे आहेत.

भारताचे संविधान लिखित आणि सर्वोच्च आहे.

भारतात स्वतंत्र न्यायपालिका आहे.

सर्वोच्च न्यायालय केंद्र-राज्य घटनात्मक विवादांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते.

राज्यसभेद्वारे राज्यांना केंद्राच्या कायदेमंडळात प्रतिनिधित्व मिळते.

भारतीय संघराज्याला एकात्मतेकडे झुकणारी संघराज्यव्यवस्था असे वर्णन केले जाते.

आणीबाणीच्या काळात केंद्राची सत्ता मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते.

राज्यांच्या सीमा व क्षेत्रामध्ये बदल करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

एकच संविधान बहुतेक सर्व राज्यांसाठी लागू आहे.

एकच नागरिकत्व आहे.

अखिल भारतीय सेवा केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांशी संबंधित आहे.



६. भारतीय संघराज्याचे स्वरूप

भारतीय संघराज्य हे पारंपरिक संघराज्यापेक्षा वेगळे आहे.

भारताची व्यवस्था संघराज्यात्मक तसेच एकात्मतावादी वैशिष्ट्यांचे मिश्रण दर्शवते.

K.C. Wheare यांनी भारतीय संविधानाचे स्वरूप “quasi-federal” म्हणजे अर्ध-संघराज्यात्मक असे वर्णन केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताला संघराज्य मानले, परंतु गरजेनुसार केंद्राला अधिक अधिकार देण्यात आले आहेत.

सामान्य परिस्थितीत केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांचे विभाजन असते.

आणीबाणीच्या परिस्थितीत व्यवस्था अधिक एकात्मतावादी बनते.

म्हणून भारतीय संघराज्याला अनेकदा “केंद्राभिमुख संघराज्य” असे म्हटले जाते.



७. भारताला “राज्यांचा संघ” का म्हटले आहे?

संविधानाच्या अनुच्छेद १ मध्ये म्हटले आहे:

“India, that is Bharat, shall be a Union of States.”

मराठीत — “भारत, अर्थात इंडिया, हा राज्यांचा संघ असेल.”

संविधानात Federation of States ऐवजी Union of States हा शब्द वापरण्यात आला.

भारतातील राज्यांनी स्वतंत्र सार्वभौम राज्य म्हणून एकत्र येऊन संघ तयार केलेला नाही.

भारतीय संघाची निर्मिती राज्यांमधील करारातून झालेली नाही.

कोणत्याही राज्याला भारतापासून एकतर्फी वेगळे होण्याचा अधिकार नाही.

भारतीय संघाचे अस्तित्व राज्यांच्या इच्छेवर अवलंबून नाही.

संसदेला अनुच्छेद ३ अंतर्गत राज्यांची निर्मिती, सीमा, क्षेत्र किंवा नाव बदलण्याचा अधिकार आहे.

त्यामुळे “राज्यांचा संघ” ही संज्ञा भारताच्या संघराज्याच्या अखंड आणि अविभाज्य स्वरूपावर भर देते.



८. संघराज्याची निर्मिती

संघराज्याची निर्मिती साधारणपणे दोन प्रकारे होऊ शकते:

१. एकत्र येण्याची पद्धत — Coming Together Federation

स्वतंत्र राज्ये स्वेच्छेने एकत्र येतात.

उदाहरणे — अमेरिका, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया.

घटक राज्ये आपली काही सत्ता केंद्राकडे सोपवतात.

२. एकत्र ठेवण्याची पद्धत — Holding Together Federation

एक मोठे राज्य/देश प्रशासन सुलभ करण्यासाठी सत्ता केंद्र व प्रदेशांमध्ये विभागतो.

केंद्र तुलनेने अधिक शक्तिशाली असते.

भारताचे संघराज्य या प्रकाराशी अधिक जवळचे आहे.



९. संघराज्याची आवश्यकता

मोठ्या भौगोलिक क्षेत्राचे प्रशासन सुलभ करण्यासाठी.

विविध प्रदेशांच्या स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी.

राष्ट्रीय पातळीवर एकता राखण्यासाठी.

प्रादेशिक वैशिष्ट्यांना स्वायत्तता देण्यासाठी.

विविध भाषा, संस्कृती व प्रदेश असलेल्या देशात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी.

केंद्राकडे राष्ट्रीय महत्त्वाचे विषय ठेवून राज्यांना स्थानिक विषयांवर अधिकार देण्यासाठी.

केंद्र व प्रदेशांमध्ये जबाबदाऱ्यांचे विभाजन करण्यासाठी.

राष्ट्रीय हित आणि प्रादेशिक हित यांच्यात समन्वय साधण्यासाठी.



१०. भारतीय संघराज्यावर विविध विचारवंतांचे मत

विचारवंत	भारतीय संघराज्याबद्दल मत
K.C. Wheare	भारताचे संविधान अर्ध-संघराज्यात्मक (Quasi-Federal) स्वरूपाचे आहे असे मत
डी. डी. बसू	भारतीय संविधान संघराज्यात्मक असून त्यात एकात्मतावादी कल आहे
आयव्हर जेनिंग्स	भारतातील संघराज्य हे केंद्राकडे झुकलेले संघराज्य मानले जाते
ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन	भारतीय संविधानात सहकारी संघराज्यवाद महत्त्वाचा आहे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	भारताची व्यवस्था संघराज्यात्मक आहे; मात्र सामान्य व आणीबाणीच्या परिस्थितीत केंद्राच्या अधिकारांमध्ये फरक पडतो
पॉल एच. अँपलबी	भारतीय प्रशासनात मजबूत केंद्राची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे निरीक्षण
सर आयव्हर जेनिंग्स	भारतातील केंद्र तुलनेने शक्तिशाली असून संघराज्याला केंद्राभिमुख स्वरूप आहे असे मत



★ MPSC साठी अत्यंत महत्त्वाचे

अनुच्छेद १ → भारत = राज्यांचा संघ

अनुच्छेद २ → नवीन राज्यांचा संघात प्रवेश/स्थापना

अनुच्छेद ३ → राज्यांची निर्मिती, सीमा, क्षेत्र, नाव बदल

सातवी अनुसूची → संघ, राज्य व समवर्ती सूची

अनुच्छेद २४६ → विधायी अधिकारांचे विभाजन

अवशिष्ट अधिकार → संसद/केंद्र

K.C. Wheare → Quasi-Federal

भारत → Holding Together Federation शी अधिक जवळचे

भारतीय संघराज्य → मजबूत केंद्र + राज्यांना घटनात्मक अधिकार.